

ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ КОМУНІТАРИЗМУ ЩОДО РОЛІ СПІЛЬНОТ У СУСПІЛЬСТВІ

Поняття спільнота використовується не лише в науково-теоретичних працях, а й у засобах масової інформації, на різноманітних конференціях і семінарах, на форумах з питань міжнародної політики та економіки. У суспільний вжиток увійшли такі вирази, як «наукова спільнота», «міжнародна спільнота», «політична спільнота», «професійна спільнота», але теоретико-методологічний зміст, предметне поле, сутність цього полісемантичного поняття, як правило, не розкривається і залишається незрозумілим для широкого загалу. Саме тому, розкрити роль спільноти в сучасному суспільстві є нагальною проблемою, до якої ми закликаємо звернутися дослідників. Комунітаризм найбільш яскраво, на нашу думку, визначив і пояснив, що є сучасна спільнота, яке місце і яку роль вона відіграє в суспільстві, тому ми і звертаємося до їх спадщини.

Комунітаризм як самостійний філософський напрямок виник у США в 1990 р. завдяки появі руху інтелектуалів «комунітарна мережа» під керівництвом А.Етціоні, друкуванню журналу «Відповідальна ком'юніті: права і обов'язки» і створенню центру комунітарних досліджень в університеті Дж.Вашингтона. Згодом у листопаді 1991 р. у Вашингтоні відбувся семінар, який розробив комунітарну платформу і став поштовхом для створення комунітарних гуртків у Канаді, Німеччині, Великобританії та інших країнах.

Представники даного напрямку до своїх прихильників відносять політиків-демократів Б.Клінтона і А.Гора, республіканців Д.Даренберга та А.Сімпсона у США, лейбориста Е.Блера і консерватора Д.Уїллетса у Великобританії, соціал-демократів П.Бургера та П.Мейєра у Німеччині та інших. Найбільший внесок у розробку тез комунітаризму був зроблений А.Етціоні, Е.Макінтайером, Р.Беллахом, Д.Беллом, А.Макінтером і К.Лашем.

Комунітаризм виник як відповідь на наслідки політики лібералізму і запропонував альтернативний напрямок розвитку суспільства. Науковці відзначають, що відродження і розквіт ліберальної доктрини у 80-ті роки ХХ ст. привели до її кризи в кінці століття. Концепція «відкритого суспільства індивідуального вибору відповідальності» показала негативні наслідки проповідання індивідуалізму та індивідуальних свобод у суспільстві. Найбільш відчутно криза ліберальної доктрини проявилась в економічній і соціальній сферах, яка торкнулась також нашої держави. «Хибою українського лібералізму була недооцінка національного в системі світоглядних засад суспільства та ролі держави у співвідношенні з іншими суспільно-політичними інститутами» [6, с.81]. Водночас спроба використати ліберальні стратегії: приватизацію, лібералізацію цін, відкриття внутрішнього ринку в економіку, призвели до створення мафіозно кланового суспільства на чолі з фінансовою олігархією, котра керується своїми приватними корпоративними інтересами. У соціальній сфері відбулась переорієнтація цінностей, яка змінила пріоритет блага держави на особисті блага. В молодіжному середовищі відбулася девальвація цінностей і знецінились такі традиційні пріоритети, як освіта і кваліфікація. Вони перестали бути тою галуззю, де можна заробити, а проблема заробітку стала домінуючою і перетворилася на принцип «роблення грошей», не зважаючи ні на що (рекет, проституція, торгівля наркотиками, зброєю). Альтернативою освіти стали «човниковий туризм», торгівля в кіосках та на лотках. Приватні охоронні служби, більшість із яких пов'язані з кримінальними структурами, виявились основною сферою працевлаштування. Зубожіння наукової галузі призвело до виїзду молоді за кордон, зменшення її кількості в науці та збільшенню розриву між поколіннями. Все це сприяє загибелі наукових шкіл і зниженню якості підготовки науковців. У бізнесі сповідується цінність збагачення шляхом фінансових

спекуляцій, що призводить до знецінення творчої підприємницької діяльності. Посилюється орієнтація на швидкий успіх, марнотратне споживання, а цінність особистісних, сімейних відносин руйнується, як і цінність культури, традицій, звичаїв, історії та патріотизму. Результатом вище визначених процесів стає загальна дегуманізація соціуму.

Аналогічні процеси спостерігаються в США. А.Етціоні відзначає моральну деградацію та руйнування соціальних інститутів у даній країні, підкреслюючи, що сьогодишнє суспільство втрачає ті чітко визначені норми, які існували у 50-х роках ХХ ст., оскільки зростає кількість насильницьких злочинів, правопорушень, зловживань наркотиками, випадків, коли діти стають убивцями, а сексуальне життя молоді до одруження, гомосексуальні стосунки та шлюби лесбіянок стають сьгодні моральною нормою. Визначені тенденції свідчать про зруйнування існуючого соціального порядку, про необхідність закріплювати моральні і соціальні основи, які почали «протікати крізь пальці». Оскільки моральні норми існували завжди, починаючи з народження суспільства як діючого організму, то сучасна ситуація в світі підштовхує до необхідності закріплення спільних цінностей і встановлення нових меж для індивідуалізму. Сучасні процеси в суспільстві призводять до підриву основ соціальних цінностей, порядку і втрати співвідношення між соціальним порядком та індивідуальними свободами. Дослідник наполягає на необхідності забезпечення і підтримування втраченого співвідношення між особистістю і суспільством. Він пропонує зменшити розрив між поведінкою людини, яку диктує їй власне «Я» і поведінкою, яка заснована на чеснотах спільноти.

Аналізуючи сучасне американське суспільство, вчений наголошує на руйнуванні певних моральних норм у житті кожної окремої особи. Свобода нівелює правила, встановлені в суспільстві, що призводить до значних проблем. Науковець наводить декілька рядків інструкції, яка була написана адміністрацією Антиохського коледжу на згоду щодо правил інтимних стосунків: «Щораз перш, ніж зробити наступний крок запитайте дозволу... Якщо хочете зняти з неї блузку, запитайте дозволу» [5, с.312] і таке інше. Порушення цієї інструкції спричиняло покарання. Такі дії, природно, призводять до незадоволення з боку здорового глузду. Аналізуючи ці рядки, автор статті приходить до висновку, що вище зазначені дії — це спроба створити нові норми моральності, які б мали діяти в теперішньому суспільстві: норми, основою яких була би обопільна згода. Коли людей не з'єднують загальноспільнотні моральні переконання, зростають також тенденції збільшення кількості конфліктів та їх насильницького вирішення. За відсутності морального орієнтира перед людиною постає пустота моральності. Просування до все більшої свободи призводить до хаосу в суспільстві, де кожний може дозволити собі все. Вихід з цієї ситуації комунітаристи бачать у закріпленні цінностей, встановлених спільнотою і встановлення меж щодо принципів лібералізму, у створенні такого суспільства, де існували б і соціальні чесноти, і права особистості.

А.Етціоні наполягає на тому, що кожному суспільству потрібен соціальний порядок, адже саме індивіди намагаються задовольнити певні загальні потреби. Особливою його рисою є вимога до громадян присвятити певний час засобам та потугам для досягнення спільних для всіх цілей. За соціальним порядком представники комунітаристської концепції вбачають комплекс цінностей, які є обов'язковими для існування кожної особи в соціумі. У якості вихідного пункту такого порядку визначається, що є добро, що є лихо для людини. Категорії соціального порядку покладаються на примус (тюрма, поліція), прагматичні засоби (економічні засоби) і нормативні засоби (цінності, виховання). Соціальний порядок на думку комунітаріїв, потребує моральної парадигми, у рамках якої існує сукупність поділюваних суспільством цінностей і норм. Для цього необхідно, щоб більшість громадян поділяла прийняті основні цінності і вірила в них, а коли більшість вірить у прийняті в суспільстві норми, переконана в їхній справедливості і не змушена їм підкорятися, то знімається протиріччя індивідуального і суспільного, оскільки в такому випадку особисті цінності виступають в якості суспільних. Справедливому суспільству необхідно дотримуватись рівноваги між соціальним порядком і незалежністю особистості і не створювати пріоритетного ставлення до одного з них. Результатом дотримання соціального порядку стає розширення моральної відповідальності, заснованої не на силі, а на обов'язку кожної особистості.

Оскільки необмежений соціальний порядок може ігнорувати свободу і права людини,

виникає питання міри соціального порядку та межі його розповсюдження. На думку комунітаристів, у встановленні меж необхідно керуватися моральнісними цінностями членів суспільства, які не дозволять нівелювати свободу і права людини. При цьому А.Етціоні зазначає, що не кожний соціальний порядок задовольняє потреби становлення здорового суспільства, а тільки той, який пов'язаний з моральними цінностями членів спільноти. Він не повинен бути нав'язаний індивідам. Відбувається розширення моральної відповідальності, яка заснована не на силі, а на обов'язку кожної особистості. Водночас здійснюється принцип незалежної особи, яка займає центральне положення у ставленні до соціального порядку. Це є умова життя спільноти, яка дає можливість індивідуумам забезпечити вираження їх конкретних цінностей та потреб. Зв'язок індивідуальності із спільнотою має важливе значення і для здатності до розумної поведінки і вільних вчинків. Соціальному порядку науковець дорівнює поняття спільнота. На його думку, лише спільнота може стати основою навколо якої будуть формуватися цінності, які в сучасних умовах здійснять спротив дезінтеграції в суспільстві. При цьому спільнота розглядається як об'єднання індивідуальностей, у якому «колектив не знеособлює, а, забезпечуючи захищеність особи, створює умови для її реалізації в матеріальному і духовному плані» [1].

Таким чином, ми бачимо, що сучасна спільнота — це неструктуроване соціальне утворення, яке формується за різними ознаками. По-перше, за традиційними рисами — це локальні, релігійні, етнічні, а по-друге, це нові соціальні рухи — екологічні, феміністичні та інші. Вихід із кризової ситуації комунітаристи вбачають у закріпленні цінностей, встановлених спільнотою. Розпад спільнот веде до утворення натовпу й до втрати індивідуумом своєї особистості та своєї цінності. Спільнота грає роль посередника між особистістю і державою, яка забезпечує більш сильні міжособистісні зв'язки (особливо етнічні, релігійні, расові) і встановлює рівновагу між незалежним індивідуумом і соціальним порядком. А.Етціоні виділяє два принципи за якими мають існувати спільноти: 1) кожна спільнота повинна уявляти, що вона є частиною спільноти більш високого рівня; 2) у кожній спільноті права особистості повинні знаходитися у співвідношенні з її обов'язками.

Особливе значення для формування спільнот та їх взаємодії має практика. З цього приводу Е.Макінтайр зазначає, що для того, щоб кожний окремих індивід досягнув бажаного, він потребує спільнот, заснованих на практиці. На думку дослідника, практика — це такий «тип спільної діяльності, яка триває протягом певного часу, має власні внутрішні цінності, в яку новачки повинні бути посвячені тими, хто вже володіє не тільки навичками, але також і якостями характеру, необхідними для реалізації цих цінностей» [2, с.80]. Тобто практика є певною діяльністю індивідів, керованою внутрішніми цінностями, які передаються шляхом виховання та освіти. Такою діяльністю може бути творчість літературознавців, музикантів, художників, будівельників, підприємців, вчених тощо. Діяльність містить у собі необхідні чесноти, що є схожими або однаковими в усіх практиках. Головними науковець вважає розсудливість, справедливість, помірність, хоробрість. Тому поки процвітають практики, цінуються чесноти, тобто поки буде існувати людська діяльність, що рухається внутрішніми цінностями, будуть існувати й чесноти. Але сучасне суспільство є ареною, де кожний індивід досягає того, що вважає для себе благом, зосереджується на досягненні економічної, політичної і соціальної могутності, внаслідок чого діяльність розглядається швидше як засіб досягнення цієї могутності, аніж спонукувані внутрішніми цінностями практики. Але за Макінтайром, існує можливість відтворення практик, які приводять до відродження чеснот. Саме через спільноти, які засновані на практиці, можливе процвітання чеснот і так само передача її принципів за допомогою освіти і виховання. У цих спільнотах цінності різних практик формуються в залежності від способу життя, де метою є краще і добре. За визначенням дослідника, спільноти — це відносно невеликі й локальні об'єднання, в рамках яких передбачається наявність згоди щодо цінностей та їх ієрархії. Такі спільноти мають спільні уявлення про цінності й чесноти, завдяки яким життя розуміється як «спільне підприємство», а справедливість розглядається у вигляді заслуг, тобто «від кожного за здібностями, кожному за внеском». Такі спільноти існують у містах, селах, областях, районах, школах, лікарнях та інших організаціях. Таким чином, головне завдання проповідників спільнот створювати,

розповсюджувати і зберігати вже існуючі спільноти. Щодо суспільства, то воно не може володіти якостями спільноти й не повинно прагнути знайти такі якості, оскільки в таких масштабах згоди можна досягнути тільки шляхом запровадження силою або засобами примусу. Якщо держава прагне стати основою такої спільноти, то це є загрозою як для громадян цієї держави, так і для громадян інших держав. Тобто ті якісні характеристики, які властиві окремим спільнотам і є позитивним моментом розвитку самого суспільства, є негативним чинником для суспільства загалом.

Таким чином, існування і формування моралі можливе у локальних групах, першочерговою роллю яких є створення чеснот і цінностей, за якими будуть існувати всі члени суспільства. За визначенням В.Селларза, мораль є предметом «ми-інтенцій», тобто більшість людей ідентифікує себе за кількома різними спільнотами. Разом з освітою зростає кількість різних ідентифікацій, а разом з цивілізацією зростає і кількість спільнот. Мораль складається з правил, які однаковою мірою обмежують кожен істоту і кожна істота повинна погоджуватися з тими правилами, незважаючи на свою точку зору.

Е.Макінтайр визначає позитивні риси існування патріотичної моралі, що властива спільнотам. По-перше, патріотична позиція спільноти вимагає, щоб кожний змагався за краще задоволення потреб своєї спільноти; по-друге, для патріотичної моралі, питання, де і від кого індивід навчився моралі, є вирішальним моментом. Суттєвим елементом даної моралі є те, що вона сприймається через спосіб життя, перебування і навчання в певній спільноті. Моральні правила, які виробляються однією історичною спільнотою, можуть мати спільні риси по відношенню до інших спільнот. Але обов'язково існують і розбіжності між системами правил в обох спільнот у цілому. Тому правила моралі набувають соціально специфічного характеру і належать до певного виду суспільного життя, що здійснюється у вигляді певної сукупності суспільних стосунків. Це приводить до того, що кожний індивід створює своє власне виправдання прихильності до правил моралі відповідної спільноти.

Суттєва риса патріотичної моралі, яка створена в умовах певної соціальної спільноти з певною економічною, політичною і соціальною структурою, полягає в захисті від критики принаймні деяких базових структур життя цієї спільноти. «Найцінніше, що дає патріотична мораль, — це ясне визначення і виправдання конкретних обов'язків та лояльностей, які, власне, й складають основну частину морального життя. Цю функцію мораль патріотизму здійснює через надання моральної вагомості різним членам групи, які усвідомлюють спільну історію» [3, с.528].

За всю історію людського існування визначилося, що слідувати моральним правилам було і є важким тягарем для індивіда. Мораль завжди виступає у ролі обмеження бажань і прагнень людини. Відповідно, для кожної розумної особи важливо, коли не тільки вона сама, а й усі є носіями моралі. Тому моральне оточення буде виступати лікарем для аморальної людини, а також вихователем для існування моральної спільноти. Таким чином «лише в рамках спільноти індивід стає здатним до моральності, набуває моральної стійкості і формується як носій моралі залежно від того, яким бачать його інші люди, що належить йому, зрештою, в який спосіб він оцінює сам себе» [3, с.528]. При цьому, якщо інші висувають перед людиною високі моральні вимоги, то це приводить до поваги з їхнього боку. Як член цієї конкретної спільноти, індивід розуміє правомірність вимог, які випливають із його суспільних функцій.

Отже, комунітаристи наполягають на рівновазі між порядком, який повинен існувати в суспільстві, і на незалежності кожної окремої особи. При цьому кожен може змінювати, бунтувати проти певного соціального порядку, але орієнтир цінності того, що є добре, а що погане буде визначено спільнотою, яка визначає принципи патріотичної моралі.

Представники комунітаризму також пропонують ряд практичних заходів для поліпшення ситуації в суспільстві. Зокрема, А.Етціоні наголошує на необхідності закріпити основи моральності, починаючи з родини і вказує на зменшення уваги до дітей з боку обох батьків у зв'язку з їхньою зайнятістю на роботі. Для покращення стосунків з дітьми треба сполучати повну зайнятість з частковою, використовувати гнучкий робочий час і різні робочі зміни батьків, збільшити тривалість відпусток для догляду за дітьми, визначити певні заходи для зміцнення сім'ї, якими може бути моральне несхвалення розлучень і здійснення змін у

соціальному законодавстві на користь родин з дітьми. Особливу увагу дослідник приділяє рівню загальноосвітньої школи і пропонує розширити частину програми, яка присвячена формуванню характеру та моральному вихованню. Також відзначає необхідність виховання дисципліни, самодисципліни і моральних цінностей у молоді. На мікрорівні він пропонує розвивати комунітарні інфраструктури у вигляді малих груп, створення яких буде враховуватися у розробках місцевої архітектури. На більш високому рівні доцільне створення різних добровільних структур, наприклад, рятувальні загони. Комунітарні відношення також можуть розвиватися завдяки участі населення у керуванні місцевими інститутами, такими, як школа, бібліотека, лікарня та інші. Інструментарієм досягнення своїх цілей комунітарії вважають виховання, освіти, просвітительську роботу і суспільний діалог як засіб досягнення консенсусу.

Отже, комунітаристи запропонували як теоретичні так і практичні заходи, що можуть запобігти дегуманізації та дезінтеграції суспільства, визначивши його основу у якості спільнот, роллю яких є створення і збереження загальноспільнотних цінностей та чеснот. Але комунітаристська доктрина зазнала значної критики з боку представників лібералізму, тому надалі я спробую висвітлити деякі позиції, за якими ліберали засуджують комунітаристів:

1. людина спільноти обмежена соціальними нормами і правилами, і тому вона не є вільною. Спільнота є в'язнем суспільного контролю, при цьому індивідуум пригноблений законом і звичаями спільноти;
2. індивід обмежений цінностями спільноти;
3. якщо існує даність, у якій визначені певні цінності, то особистість не має права вибору;
4. не дають вирішення таких проблем, як десоціалізація молоді, проблема інтеграції емігрантів, не можуть звільнити особистість від залежності техніки, виробництва, держави тощо.

Безпідставність даних тверджень, на мою думку, полягає в тому, що, по-перше, комунітаристи визнають незалежність особистості, як найважливіший чинник існування суспільства. Примусовість з боку держави на індивідів та зменшення незалежності підриває здатність до адаптації. Вони вважають, що суспільство повинно зберігати свою загальну структуру для самовідтворення. Комунітаристи наполягають на збереженні людини як незалежної особистості. Суспільство може корінним чином змінювати ті шляхи, якими проходить забезпечення такої незалежності. Але існує необхідність у незалежній особистості, тому що втрата незалежної особистості веде до втрати можливості до адаптації. Незалежність особистості дає можливість суспільству побачити, що індивіди дуже чітко різняться один від одного за своїми здатностями, а також за умовами, у яких знаходяться. Спроба наказати всім підпорядковуватися однаковим правилам знижує корисність людини для суспільства. Основою незалежності у лібералів є не суспільні потреби, а права особистості. Основою незалежності у комунітаристів є орієнтація особи на ті чи інші цінності спільнот. Тоталітарні та авторитарні форми правління дуже яскраво показали, яку небезпеку несе в собі надмірний соціальний порядок, що базується на примушенні, але комунітаристи постійно повторюють, що не збираються повертатися до таких суспільств. Однак відзначають, що коли взагалі лишити людину стабільних і позитивно встановлених у спільноті орієнтирів, вона не буде психічно здоровою. Були проведені дослідження, які показали, що люди, які живуть у великих містах окремо від інших і не мають джерел прихильності до інших, страждають від інтелектуальної імпульсивності, нестабільності, схильні до самогубства тощо. Тому зв'язок із спільнотою грає важливу роль, як для розвитку індивідуальності, так і для розумної, вільної поведінки з іншими.

По-друге, комунітаристи вважають, що в суспільстві існує певна структура цінностей, на які орієнтується людина у своїй діяльності. Цінності передаються шляхом виховання та освіти через певну спільноту. Тому діяльність людини рухається внутрішніми цінностями і завдяки цьому дії індивіда не будуть спрямовані на досягнення економічної, політичної могутності. Завдяки цінностям спільноти особистість буде орієнтована на те, що є добре, а що є погане. Існування багатоманітності спільнот веде до свободи вибору цінностей. Орієнтація на інші цінності приводить до орієнтації на іншу спільноту, а особливість свободи дії в цінності самої дії. В.Кімліка зазначає: «Я не прагну написання заради моєї свободи, Я переслідую написання

заради мого написання, так як існують речі, що цінні самі по собі («I do not pursue my writing for the sake of my freedom...I pursue my writing for its own sake») [7, с.50]. Комунітаристи наголошують: якщо ми будемо відкидати цінності, то має бути основа, за якою вони можуть бути відкинуті, а основою вибору цінностей виступають загальноспільнотні орієнтири.

По-третє, з точки зору комунітаристів, існує як одна даність для одного індивіда, так і декілька даностей для різних індивідів. Цю даність, у якій визначені певні цінності, створюють спільноти. Особа належить до різних спільнот, тому вона має право обирати і має повну свободу вибору. Існує можливість існування загальнолюдських цінностей: по-перше, завдяки взаємодії спільнот між собою (східний, західний, мусульманські світи); по-друге, можлива передача цінностей завдяки переходу індивіда від однієї спільноти до іншої.

Спільнота — дуже важливий чинник конституювання цілей та прихильностей людини. Людина може розірвати із спільнотою, але це буде дуже болісний процес, тому що спільнотою є сім'я, є у сфері професійної діяльності, у колі інтересів, тобто людина завжди перебуває у спільноті і не в одній. Ми відкриваємо чесноти в нашому бутті і втілюємо їх у частини нашого соціального контексту. Макінтайр вважає, що історія життя людини завжди включена в історію тих спільнот, з яких вона набуває свою єдність, єдність із спільнотою, культурою, традицією та самім собою. Людина знаходить себе в соціальних цілях і ролях, вона самознаходить себе в них. Особа не може відмовитись від прихильностей і цілей, і тому вони конституують її. Підтримання існування спільнот вирішить проблеми десоціалізації молоді, інтеграції емігрантів тощо. Прихильності та цілі, які конституують людину, допоможуть цьому. Дотримання нового золотого правила, проголошеного комунітаристами, «поважай і підтримуй моральний порядок у суспільстві, якщо бажаєш, щоб суспільство поважало і підтримувало твою незалежність» [5, с.317] допоможе досягти успіху. Для особи одна спільнота може бути більш ваговою ніж інша, але все одно людина завжди перебуває у спільноті. Позбавлення спільнот і ринку, як визнають і ліберали, не можливе.

Російський дослідник Г.Г.Пирогов у статті «Ідеї та принципи комунітаризму в кінці ХХ — на початку ХХІ ст.» зауважує, що ефективність принципів комунітаризму може проявитися лише разом із ідеєю соціальної справедливості, ядром якої є «відмова від принципів природного добору найсильніших і віддалення від суспільного життя слабких» [4]. Справедливість полягає в тому, щоб кожний член спільноти міг повністю використати свої здібності, відчувати свою необхідність для суспільства, яке буде його підтримувати в його діях. А також забезпечення кожному індивіду прибутку відповідно до його внеску в суспільне життя та захист від соціальних ризиків. Для того, щоб кожна окрема спільнота не перетворилась у мафіозне, кланове об'єднання, необхідно забезпечити існування вищих цінностей, які мали б пріоритет над цінностями окремої спільноти. «Сенс не в тому, щоб відірватися від сім'ї, роду та спільноти, ні у заклик до індивідуалізму. Завжди повинні бути цінності більш вищого гатунку, які для кожного з членів будь-якої спільноти важливіші його внутрішніх цінностей і є загальними цінностями для всіх спільнот» [4]. Лише відмова від «групового егоїзму» може забезпечити існування таких спільнот, як народ і нація.

Що стосується нашої держави, то поширення комунітарного руху розвитку можливе й доцільне в Україні, оскільки Радянський союз міцно заклав основні принципи колективізму, а в пострадянський період значного поширення набули принципи лібералізму. Намагання комунітаристів у своїй основі зняти антиномії колективне — індивідуальне та врівноважити індивідуальні права і соціальну відповідальність може дати свої паростки на українському терені.

Література

1. *Галкин А.А.* Западная общественная мысль в поиске новых парадигм. — [WWW-документ] URL http://www.nasledie.ru/iss/16_7/kniga1/gl_2.htm.
2. Інтерв'ю з Е.Макінтайром // Вопросы философии. — 1996. — №1.
3. *Макінтайр Е.* Чи є патріотична мораль чеснотою? // Сучасна політична філософія. Антологія. — Київ, 1998.

4. *Пирогов Г.Г.* Идеи и принципы коммунитаризма в конце XX — начале XXI ст. — [WWW-документ] URL <http://www.netda.ru/belka/texty/pirog1.htm>.
5. *Этциони А.* Новое золотое правило // Постиндустриальная волна на Западе. Антология. — М., 1999.
6. Українська державність у XX столітті. — Київ, 1996.
7. *Kymlicka Will* Liberalism community and culture // *Communitarianism and the Self*. — Oxford, 1989.

Надійшла до редакції 5.08.2003 р.